

ЗМІСТ

	Передмова	9
РОЗДІЛ 1.	Українська революція: час відкритих можливостей (середину XVII ст.)	35
1.1.	Українські землі в контексті європейських потрясінь	35
1.2.	Аграрна революція на теренах Гетьманщини	43
1.2.1.	Загальні тенденції розвитку аграрного сектору в роки Хмельниччини	43
1.2.2.	Новий формат земельних відносин. Головні суб'єкти господарювання в аграрному секторі	49
1.2.3.	Зміни в землеробстві, тваринництві та промислах	75
1.3.	Міста. Ремісничче та мануфактурне виробництво	83
1.4.	Зміна статусу України в зовнішньоекономічних зв'язках. Зовнішня та внутрішня торгівля	96
1.5.	Грошові відносини та фінансова політика: слабке місце українського державотворення	106
1.5.1.	Становище у сфері грошового обігу	106

1.5.2.	Кредитні відносини та проблеми становлення банківської системи	116
1.5.3.	Податки та податкова політика	118

РОЗДІЛ 2. Між наступом феодалної реакції і спробами інтенсифікації господарської діяльності (1660-ті — 1764 р.) 130

2.1.	Політична ситуація в Гетьманщині та інших європейських країнах. Кліматичний чинник	130
2.2.	Розвиток сільського господарства та промислів: співіснування різних форм і методів господарювання	150
2.2.1.	Реставрація феодалних порядків у Гетьманщині	150
2.2.2.	Суб'єкти господарювання в аграрному секторі	155
2.2.3.	Стан землеробства й тваринництва. Промисли	174
2.3.	Ремесла та мануфактурне виробництво	186
2.3.1.	Ремесла	186
2.3.2.	Розвиток мануфактурного виробництва	191
2.4.	Торгівля	197
2.5.	Зміни у сфері грошового обігу та оподаткування	209
2.6.	Податки та повинності	222

РОЗДІЛ 3. Українські землі Речі Посполитої: повернення в контекст феодалного розвитку (1660-ті — 1796 р.) 233

3.1.	Вплив змін у політичній ситуації на економічний поступ	233
3.2.	Становище в аграрному секторі	243
3.2.1.	Загальна оцінка ситуації	243
3.2.2.	Становище феодалних господарств та селянства	248
3.2.3.	Землеробство, тваринництво. Промисли	256
3.3.	Міста. Ремесла та мануфактурне виробництво	262
3.4.	Торгівля	268
3.5.	Грошовий обіг	272

РОЗДІЛ 4.	Аналіз економічного розвитку українських квазідержавних утворень, Півдня та «заморських територій»	288
4.1.	Землі Вольностей Запорозьких	288
4.2.	Слобідська Україна	302
4.3.	Південна Україна та Крим	330
4.4.	Закарпаття	339
4.5.	Північна Буковина	347
РОЗДІЛ 5.	Остання третина XVIII ст.: завершальний етап поглинання та інтеграції українських земель Російською імперією	351
5.1.	Зміни в політичній ситуації та їхні наслідки для економічного розвитку України	352
5.2.	Трансформації в аграрному секторі економіки. Промисли	359
5.2.1.	Чергове відновлення феодальних засад в аграрному секторі	359
5.2.2.	Землеробство, тваринництво, промисли	368
5.3.	Ремісниче та мануфактурне виробництво	376
5.4.	Торгівля	382
5.5.	Розвиток товарно-грошових відносин. Оподаткування, лихварство та кредитні операції	393
5.5.1.	Зміни у сфері грошового обігу	393
5.5.2.	Зміни в галузі оподаткування	400
5.5.3.	Лихварство та розвиток кредитних операцій	406
	Післямова	411
	Іменний покажчик	417
	Географічний покажчик	423
	Бібліографія	433
	Ілюстрований додаток	445

ПЕРЕДМОВА

Період від середини XVII і до кінця XVIII ст. в історії нашої країни загалом і в її економічній історії зокрема є надзвичайно цікавим. Це час, коли європейський світ, і українські землі як його невід'ємна складова, переживав суперечливі, інколи навіть діаметрально протилежні тенденції розвитку. Крім того, цей період залишив нам значно більше писемних пам'яток, археологічних, візуальних та інших джерел, що дає змогу глибше розуміти суть змін, що відбулися в економіці українських етнічних територій¹.

Найбільш характерними рисами, притаманними господарському комплексу цих теренів у період від середини XVII і до кінця XVIII ст., були:

¹ Під цим поняттям маємо на увазі цілісну територію із центром у Середньому Подніпров'ї, окреслену географічно на заході Карпатами (із Закарпаттям — українським краєм на захід від Карпат), на сході річками Дон і Сіверський Донець, на півдні — Чорним морем, на півночі — поліськими болотами. Саме ці землі і є основним масивом розселення українського етносу. На них превалює господарський комплекс, орієнтований передусім на товарне агровиробництво. Економічно вони тяжіють до Середнього Подніпров'я, яке розташоване на перехресті сухопутних та річкових шляхів, що сполучали Східну Європу й Балтику з Чорним морем, а через нього із Середземномор'ям. Київ став осердям економічного життя Середнього Подніпров'я і, відповідно, політичним, релігійним і культурним центром українських етнічних земель.

- 1) превалювання аграрної складової;
- 2) екстенсивний розвиток сільського господарства і, відповідно, всього господарського комплексу;
- 3) слабкий економічний потенціал міст як осередків ремісничої діяльності та фінансових центрів.

Ці риси об'єктивно гальмували економічний поступ, консервуючи феодальні відносини та наперед підважуючи спроби модернізації.

Внаслідок домінування аграрного сектору міста не відігравали тієї ролі, яку вони мали в країнах Центрально-Західної Європи¹. Там місто стало головним осередком ремісництва (яке незабаром замінило мануфактурне виробництво), торгівлі (де на зміну купцям і купецьким гільдіям приходять фірма²) та лихварства (з якого швидко постане банківська справа). Нові форми організації господарської діяльності в містах сприяли багатінню і становленню нового суспільного стану — *буржуазії*, яка згодом посіла провідне становище в економічному житті й висунула претензії на політичну владу.

Усі ці зміни в економіках країн Центрально-Західної Європи визначалися наближеністю до Атлантики, куди з межі XV–XVI ст. *перемістилися головні світові торгові магістралі*, а значить — з'явилися нові можливості багатіння і зростання торгового капіталу. По-перше,

¹ Якщо брати за основу таку характеристику, як *інтенсивність* економічного розвитку, то, окрім Англії, Франції, Нідерландів, частини німецьких земель, до західноєвропейського простору можна зарахувати також північноіталійські держави (до перемоги в них Контрреформації, яка принесла феодальну реакцію), скандинавські країни та Швейцарську конфедерацію. На півдні межами цього простору були два гірські масиви (Піренеї та Альпи) і почасти середземноморське узбережжя. Держави, розташовані на південь від цього простору (Португальське, Іспанське та Неаполітанське королівства), стали на шлях екстенсивного розвитку з домінуванням аграрного сектору, хоча це не мало такого переважання, як у Східній Європі. Балканський регіон опинився під владою Османської імперії, чия східна модель організації економічних стосунків цілком відповідала тамтешнім природно-кліматичним умовам.

² Йдеться про сталу господарську одиницю, яка наділена статусом юридичної особи й може об'єднувати кілька господарських суб'єктів, що ведуть однорідну діяльність, спрямовану на отримання прибутку з метою подальшого розвитку. При цьому родинні або інші соціальні зв'язки не грають такої ролі, як у ремісничих цехах чи купецьких гільдіях. Уся господарська діяльність орієнтована на ринок та підпорядкована його тенденціям.

європейські купці, освоївши маршрут Атлантикою довкола Африки, знайшли обхідні шляхи до країн Сходу, позбавивши таким чином Османську імперію, яка вперто намагалася утримувати монополію в торгівлі між Сходом і Заходом, можливостей для нового економічного зростання. По-друге, прибуття експедиції Колумба до Америки в 1492 р. відкрило для європейців доступ до нових економічних ресурсів, до того ж не переобтяжених феодальними становими перепонами, — і вони сповна скористалися цим шансом. А оскільки нові торгові маршрути проходили океанськими просторами, то це остаточно утвердило абсолютну перевагу морської та океанічної торгівлі над сухопутною. Відповідно, ті країни, що мали вихід до Атлантичного (а через нього й до Індійського) океану, вміли будувати й експлуатувати відповідні кораблі, мали флоти й вікові традиції флотської майстерності, монополізували міжнародну торгівлю й почали отримувати найбільші дивіденди від неї³.

Крім того, умови для товарного агровиробництва в Західній Європі були значно менше сприятливими — не існувало великих рівнин із родючими ґрунтами, природно-кліматичні умови вирізнялися суворістю — саме в цей час Європа переживала т. зв. перший малий гіперльодовиковий період (1570–1630-ті роки)⁴. Похолодання утруднювало ведення сільського господарства на близьких до Атлантики територіях, оскільки опади зводили до мінімуму врожайність, а це, своєю чергою, створювало соціальну й економічну напругу. До речі, намагання знайти ефективнішу соціальну структуру в агровиробництві за несприятливих умов і стало причиною більш раннього звільнення від кріпацтва селян, які перетворювалися на вільних продуцентів або вільнонайману робочу силу.

Подібні зміни забезпечили швидкий розвиток нових квазікапіталістичних і капіталістичних відносин. Така ситуація мала місце в Англії, Франції, Нідерландах, почасти в західнонімецьких землях. Це,

³ Див.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 3. К.: Основи, 1997. С. 418–432, 118–234.

⁴ Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 37.

вала нову еліту — козацьку старшину, щоб легітимізувати набуті під час Хмельниччини права та землі. Певно, мало хто розумів, що виборний і слабкий український гетьман, а разом із ним і вся старшина, виявляться безпорадними перед по-азійськи монолітною і згуртованою владою московського царя.

* * *

Боротьба за контроль над ресурсами товарного агровиробництва як головного джерела багатіння у східноєвропейському господарському комплексі визначила зміст політичних подій на українських землях у XVI–XVII ст. Питання *землеволодіння* стає головним в економічному поступі України на довгий період. Воно проходить червоною ниткою крізь усю історію суспільного й культурного розвитку, стає причиною постійних потрясінь — від Хмельниччини й аж до перших десятиліть XX ст. А після поразки України у Визвольних змаганнях 1917–1921 рр. російські більшовики намагалися вирішити земельне питання у звичний для них насильницький спосіб — одержавили земельний фонд, скасували приватну власність на землю та засоби землекористування, позбавили людей, зайнятих в агровиробництві, можливості продавати результати своєї праці. Здавалося, було зламано саму основу функціонування українського світу. Проте земельне питання в Україні виявилось настільки визначальним і життєздатним, що постало на порядку денному одразу ж після падіння комуністичного режиму. Ба більше — воно значною мірою і посприяло цьому падінню, оскільки

сторіччями жили у Великому князівстві Литовському, польському королю служили їхні батьки, і саме ці традиції політичного життя стояли у них перед очима. Ми маємо на увазі насамперед традицію активної участі в житті країни» (Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658). С. 13–14). Аналогічні думки висловлює й вітчизняний фахівець з історії козацтва Т. Чухліб (Чухліб Т. Магнат. Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Коронаю Польською (1569–1769 рр.). К.: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2018) та почасти О. Кресін (Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 85). Те, що «за вірець до початку XVIII ст. слугувала Річ Посполита», зазначав і Б. Крупницький ще в першій половині XX ст. (Крупницький Б. Основні проблеми історії. С. 77.) Він також наголошував, що протягом XVIII ст. Гетьманщина неухильно еволюціонувала за своїм державним устроєм до річпосполитських стандартів (Там само. С. 74).

саме більшовицька політика в економіці загалом і щодо українського села зокрема зумовила економічну кризу, довела до краху режим, який вичерпав свій репресивний ресурс.

Часовий відтинок від середини XVII і до кінця XVIII ст. ми можемо виділити в окремий період у вітчизняній економічній історії саме тому, що тоді на українських землях відбулися революційні, як на той час, події, які вплинули на засадничий принцип організації агровиробництва. *Суть соціальних змін полягала спочатку в майже повній фактичній ліквідації внаслідок Хмельниччини феодальної системи господарювання, а потім у спробах її повернення.*

Хмельниччина спричинила суттєві зміни в суспільно-економічному устрої на українських теренах в середині XVII ст.:

1) було фактично ліквідовано кріпацтво як інструмент прикріплення робочої сили до землі (на землях Запорожжя й частково Слобожанщини його не існувало) і гальмування розвитку ринкових відносин;

2) було скасовано всі попередні феодальні повинності, а селянство де-факто перестало бути «тягловим станом» (масове «показачення»);

3) внаслідок втечі шляхти зникло не лише велике, а й середнє та інколи дрібне феодальне землеволодіння, а зайняття земель на правах займанщини стало доступним для кожного;

4) було підтверджено права та привілеї міщан — стану, що був особисто вільним і відкритим до капіталістичної модернізації;

5) надано особливі преференції вітчизняним купцям при одночасному витісненні іноземного елемента зі сфери торгівлі й лихварства.

Відповідно, *перед Україною відкрилися можливості для подальшого економічного розвитку буржуазним шляхом.*

Проте ці можливості не були використані. По-перше, далася ознаки конфронтація між гетьманом і козацькою старшиною, доповнена боротьбою різних угруповань всередині останньої, що до того ж орієнтувалися на різні зовнішні сили. По-друге, гальмівним чинником стала незавершеність побудови державного апарату — передусім силової і фіскальної складових, а також розділеність українських державних, квазідержавних і недержавних формацій (Гетьманщина, Січ,

Слобожанщина, Правобережжя). По-третє, епоха Руїни¹, яка настала після Хмельниччини, завдала значного удару по матеріальних та людських ресурсах українських земель.

Проте головним чинником, що сприяв відродженню феодальних тенденцій в економіці Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини, стала політика козацької старшини, орієнтованої на феодальні традиції Речі Посполитої. А на землях, непідвладних гетьману Війська Запорозького, повною мірою відновилося панування феодальної Речі Посполитої, яка, втративши значну частину українських володінь, переживала економічний занепад і посилювала феодальні порядки на тих українських теренах, що зрештою залишилися під її владою.

Попри стихійне покозачення селянства і скасування багатьох феодальних привілеїв, козацька верхівка не бачила свого політичного майбутнього за прикладом тих європейських країн, що вже рухалися шляхом буржуазних змін. Головна причина цього — уже згадане домінування в економічному комплексі українських земель сільського господарства з екстенсивним способом виробництва. Тож козацька старшина прагнула створити власну Річ Посполиту. З економічного погляду після Хмельниччини це означало повернення до *станового суспільства з привілеями панівного стану* (яким тепер, щоправда, стало козацтво, точніше — козацька старшина) і *корпоративним характером організації різних видів економічної діяльності*. Козацька старшина, прагнучи стати шляхтою, намагалася розширити свої землеволодіння (хоча латифундій часів Речі Посполитої так і не встигла створити) та закріпачити селян (оскільки великі землеволодіння потребували багато робочих рук). У ситуації війн і соціальних потрясінь усе це козацькій старшині пообіцяли надати правителі не Речі Посполитої, а Московського царства, які дійсно почали широко роздавати грамоти на маєтки.

Національний монархічний проєкт в Україні зазнав поразки значною мірою тому, що *гетьман був обмежений у своєму праві*

¹ Хронологію Руїни науковці визначають по-різному: одні починають від смерті Б. Хмельницького (1657 р.), інші — від офіційного проголошення одночасно двох гетьманів в Україні (1663 р.). Завершують цей період для Лівобережної Гетьманщини — початком гетьманування І. Самойловича (1672 р.), а для цілої України 1686–1687 рр., коли юридично було оформлено поділ українських земель між сусідніми державами.

надавати землеволодіння козацькій старшині. По-перше, за короткий час існування гетьманської влади у Війську Запорозькому не встиг постати достатньо потужний державний апарат примусу, а по-друге, належні Гетьманщині землі сприймалися як *колективна власність* усього Війська Запорозького, від імені якого ними розпоряджався не лише гетьман, а й козацька старшина. Крім того, в Гетьманщині так і не було впорядковано земельне законодавство (фактично — його не було створено), а практика займанщини відіграла деструктивну роль — вона підважувала гетьманську владу та її незалежність від зовнішніх сюзеренів.

Як наслідок, негативні тенденції в економічному житті беруть гору, а це, своєю чергою, обумовило втрату автономії та поділ українських земель між сусідніми державами. У другій половині XVIII ст. припиняє існування Гетьманщина, Слобожанщина й Запорожжя, а також і Річ Посполита (куди входили українські землі Правобережжя: Київщина, Волинь, Поділля та Галичина) та Кримське ханство. Османська імперія остаточно втратила вплив у Північному Причорномор'ї. З кінця XVIII ст. українські землі вже функціонують розділені між Російською та Австрійською імперіями, що означало зміну не лише політичної, а й економічної ситуації; саме від цього часу можна вести мову про поступове перетворення українських земель на *колонії*. У XIX ст. господарський комплекс, грошовий обіг, зовнішньоекономічні зв'язки та й увесь ритм життя в Україні загалом розвиваються як у колоніальних територіях, залежних від політики метрополій. Різний економічний і соціальний зміст цих метрополій обумовив і відмінний характер подальшого розвитку українських земель у Російській та Австрійській імперіях.

* * *

Таким чином, виклад економічної історії України періоду від середини XVII ст. і до кінця XVIII ст. можемо поділити на такі етапи:

— **від 1648 р. і до 1660-х років**: внаслідок повстання під проводом Богдана Хмельницького відбуваються зміни, які відкривають можливості реформувати засади економіки в буржуазному напрямі (а тому це повстання можна назвати буржуазною революцією, хай і такою, що зазнала поразки). У цей час Гетьманщина єдина й охоплює обидва береги Дніпра;

— від кінця 1660-х до середини XVIII ст.: в економічному житті частини української території, яка на той час здобула автономні права, тобто Лівобережної Гетьманщини — автономного державного утворення, об'єднаного з московським царем договорами — «Статтями», починається протистояння двох тенденцій (буржуазної та феодальної); тим часом на Правобережжі, яке після розколу єдиної Гетьманщини знову опиняється в Речі Посполитій, зберігається феодальний господарський комплекс;

— друга половина XVIII ст. на землях Гетьманщини відбувається поступове повернення (на кінець 1770-х років) феодального ладу. Власне, з його відновленням влада гетьмана була підважена, а згодом і скасована, після чого починається активне утвердження економічних відносин феодального типу за російським зразком. Те саме відбувається на Запорозжжі після скасування Вольностей Війська Запорозького та на Слобожанщині, які теж інтегруються до російської економічної моделі. На Правобережжі цей процес починається від кінця XVIII ст. — початку XIX ст., коли була ліквідована Річ Посполита, а її землі розділені між Росією, Австрією та Пруссією. Цей тип економічних стосунків панував аж до 1860-х років, коли внаслідок буржуазних реформ відбулася нова спроба переходу до капіталістичного способу господарювання. Такі історики та економісти, як Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, К. Г. Воблий та ін., саме так оцінювали цей період.

Відповідно до такої періодизації економічної історії українських земель побудована й логіка викладу матеріалу в цих «Нарисах...». Велика увага до економічного поступу Гетьманщини (спочатку єдиної із центром на Правобережжі, а потому Лівобережної — після зруйнування потенціалу Правобережжя у 1670-х роках) зумовлена тим фактом, що економічна модель Війська Запорозького мала найбільше можливостей для розвитку нових буржуазних тенденцій у господарському комплексі. Зокрема, в межах єдиної Гетьманщини не існувало обмежень у торгівлі, а наявність регіональних особливостей та активний торговий обмін зі Слобожанщиною, Запорозжжям та почасти й західноукраїнськими землями закономірно вели до формування єдиного господарського простору, основою якого стала б Гетьманщина. Саме ця роль Гетьманщини (Війська Запорозького) є важливою для розуміння економічної історії ранньомодерної української державності.

Перший розділ книжки присвячено тим революційним змінам, які відбулися в українському соціумі під час Хмельниччини, масового покозачення селян, втечі річпосполитської шляхти й фактичної ліквідації кріпацтва. У *другому* розділі йдеться про суперечливі тенденції, які окреслилися на теренах передусім Лівобережної Гетьманщини внаслідок намагань козацької старшини та української шляхти стати новими великим землевласниками і прикріпити селян до землі, а також про нове запровадження феодальних відносин з утвердженням російської кріпацької економічної моделі і, відповідно, звуження та ліквідації влади гетьмана. У *третьому* розділі розкривається господарський поступ українських земель у складі Речі Посполитої від 1660-х років і до їхньої інкорпорації Російською імперією в 1790-х. У *четвертому* розділі окреслено ситуацію в господарській сфері Запорозької Січі, Слобожанщини, Півдня та Буковини. У *п'ятому* розділі подано завершальний етап поглинання та інтеграції українських земель Російською імперією в останній третині XVIII ст.

**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ:
ЧАС ВІДКРИТИХ МОЖЛИВОСТЕЙ
(середина XVII ст.)**

***1.1. Українські землі в контексті
європейських потрясінь***

Середина XVII ст. в Центральній Європі позначена багатьма етапними подіями і явищами. Зокрема, Тридцятилітня війна (1618–1648) завершилася підписанням Вестфальського миру, який, визначивши поділ держав на католицькі й протестантські, не лише зменшив конфесійне протистояння на континенті, а й утвердив нові кордони та регулярні армії. У 1642 р., поки в континентальній Європі тривали битви Тридцятилітньої війни, в Англії вибухнула Буржуазно-демократична революція, яка завершилася 1649 р. стратою короля та проголошенням республіки. А ще — завершилося юридичне визнання політичної незалежності двох перших у Європі буржуазних держав — Голландії та Швейцарії. Перша з них була конституційною монархією з обмеженими повноваженнями короля, а друга мала де-факто республіканський устрій.

Священна Римська імперія тим часом загоювала повоєнні рани, залишаючись політично фрагментованим державним утворенням. Проте в її кордонах уже відбувається посилення Австрії, а невдовзі — Бранденбургу-Пруссії. Німецькі землі, густо заселені, з бідними ґрунтами, і далі були активними імпортерами сільськогосподарської продукції.

На морях зберігалось панування Голландії, хоча з другої половини XVII ст. її вже почала витісняти Англія. Голландські й англійські торгові кораблі встановили гегемонію у вивезенні товарів із Гданська — головного транзитного порту українського зерна. Конфронтація Голландії та Англії з Іспанією (а потім і між собою) за панування на морі, відповідно, ускладнила балтійську торгівлю, а в Гданську зросла присутність французьких купців. У Європі загалом зберігалася політична гегемонія Франції.

Продовжувала існувати колись впливова Венеційська республіка, хоча економічна вага її зменшилася з розвитком трансатлантичної торгівлі та внаслідок виснаження у протистоянні з османами. Решта етнічних італійських земель втратила перевагу в господарському поступі й від часів італійських війн XVI ст. і перемоги Контрреформації переживала період стагнації та економічного занепаду.

Швеція, яка ще в першій чверті XVII ст. завоювала частину Південно-Східної Прибалтики, активно втручається в східноєвропейські справи. Її економічне піднесення відбувалося не так коштом переможних воєнних кампаній короля, як внаслідок активної розробки залізрудних копалень та зростання кораблебудування. У цьому протестантському королівстві, де не було земель для великого товарного агровиробництва, розвивається капіталістична економіка та пов'язане з нею мануфактурне виробництво.

Загалом у Західній та частині Центральної і Північної Європі наростали *протиріччя між старою і новою системами соціально-економічних відносин, які вже не могли бути вирішені в еволюційний спосіб.*

Великі держави цього регіону переживали процес зростання кількості населення, що, відповідно, означало збільшення попиту на продукти харчування на внутрішніх ринках. Потреба в продовольстві загострювалася також і внаслідок розширення верств, не задіяних

в агровиробництві: армія, бюрократичний апарат, робітники мануфактур, населення в колоніальних володіннях, де товарне агровиробництво тільки-но починалося. Крім того, погіршення природно-кліматичних умов у другій половині XVII ст. (похолодання та збільшення кількості опадів) зменшило продуктивність сільського господарства¹. Усе це сприяло залежності європейських ринків від постачання товарів з українських земель — традиційного експортера зерна, поташу, селітри, шкір, лляного полотна тощо.

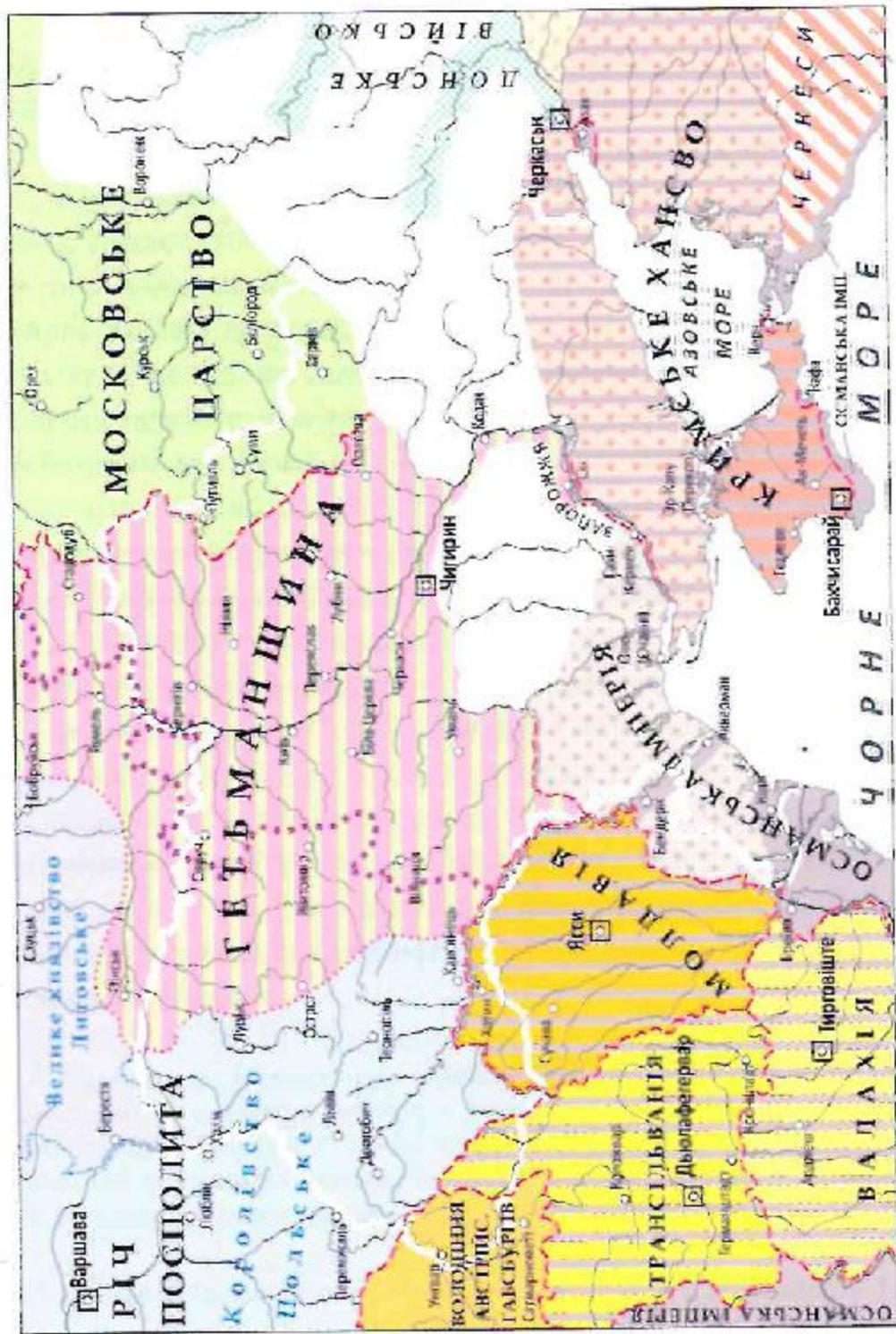
У Західній і частині Центральної та Північній Європі зростає підприємницька активність і поширюється капіталістичний спосіб виробництва. Це мало наслідком часткове звільнення селян та розорення старого дворянства. В аграрному секторі поступово починали переважати *орендні відносини*, а на зміну селянину-кріпаку як головному виробнику сільськогосподарської продукції прийшов *вільний продуцент, цілковито орієнтований на ринок*. Мануфактурне виробництво витісняло кустарне та ремісниче, а активний розвиток торгівлі вів до становлення *банківської справи*.

На відміну від Центральної і Західної Європи, на Сході континенту відбувається *посилення екстенсивності провідного в економіці агросектора*, що означало подальше панування феодальних відносин.

У Речі Посполитій у цей час польські землі пережили шведську інвазію, відому в польській історіографії як Потоп, а на українських теренах спалахнуло козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, наслідком чого стали, по-перше, поява української ранньомодерної державності, а по-друге, відкриття можливостей для буржуазної модернізації господарського комплексу українських земель.

Крім того, у Східній Європі на цей період припадає останній підйом експансії Османської імперії. Південь українських земель і далі перебував під тиском Кримського ханства, за яким стояла Османська імперія. В орбіті турецьких впливів перебувала долина річки Тиса (частина сучасного Закарпаття), а також Північна Буковина, що входила до залежного від Порти Молдавського господарства.

¹ Див.: Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. С. 46–55.

Військо Запорозьке (Гетьманщина) на момент смерті Б. Хмельницького (1657 р.)

■	Головно-західний
□	козаків
●	Гетьманщина
■	у 1654 р.

ІЛЮСТРОВАНІЙ ДОДАТОК

*Монети, що були в грошовому обігу України
в середині XVII–XVIII ст.*

МОНЕТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Річ Посполита, орт (1/4 таляра), срібло, Сигізмунд III, 1622 р., аверс, реверс

Річ Посполита, півторак (півтора гроші), білон, Сигізмунд III, 1623 р.,
аверс, реверс

Річ Посполита, шостак (6 грошей коронних), срібло, Сигізмунд III,
1626 р., аверс, реверс

Річ Посполита, тимф (30 грошів), Ян Казимир, 1665 р., аверс, реверс

Річ Посполита, солід (боратинка) литовська, мідь, Ян Казимир, 1661 р.,
аверс, реверс

Річ Посполита, боратинки коронні, мідь, 1660-ті роки, реверс

Річ Посполита, орт, Август III, 1754 р., аверс, реверс

МОНЕТИ ІНШИХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

Швеція, драпелькер (півторак), білон, Густав-Адольф
1624 р., аверс, реверс

Пруссія, драпелькер (півторак), білон, Георг-Вільгельм,
1626 р., аверс, реверс

Іспанські Нідерланди, срібний талер «патагон», 1633 р., аверс, реверс